

Соціально-екологічні проблеми розвитку сільських селітебних територій

Розглянуто соціальні проблеми сільських поселень, які впливають на їх демографічний стан. Досліджено основні компоненти селітебних агроєкоосистем – якість питної води та сільськогосподарської продукції, яка вирощується у сільських селітебних територіях, і виявлено чинники впливу на показники якості.

Ключові слова: соціальні проблеми, занепад сільських населених пунктів, агроєкологічний стан селітебних територій, якість питної води, якість овочевої продукції.

Суть проблеми. В процесі реформування аграрного сектору економіки нашої держави великотоварні сільськогосподарські підприємства (колгоспи і радгоспи), які забезпечували населення України продуктами харчування, розвивали соціальну інфраструктуру села та створювали робочі місця для селян, були розформовані. Все це погіршило соціальний та демографічний стан сільських поселень. Натомість були створені дрібні агроформування, котрі виявились неспроможними виробляти необхідну кількість продукції і розвивати соціальну інфраструктуру на селі, в результаті чого виробництво основної сільськогосподарської продукції як рослинного, так і тваринного походження перемістилося на невеликі за площею господарства населення у селітебну зону – присадибні земельні ділянки.

Виклад основного матеріалу. Узагальнення та аналіз даних Державного Комітету статистики України щодо соціально-демографічної ситуації дали змогу виявити негативний стан цих процесів. До основних соціальних проблем належать: недостатня кількість дошкільних закладів та шкіл, оздоровчо-профілактичних і культурно-розважальних установ, повільний розвиток транспортної мережі, подорожчання транспортних послуг, низький рівень медичного обслуговування, відтік молоді та людей працездатного віку в міста й за кордон, відсутність робочих місць, низькі заробітні платні та пенсії, безробіття, бідність, переважання смертності над народжуваністю, низька екологічна культура населення тощо.

Нині в Україні швидкими темпами руйнується соціальна інфраструктура села, що є наслідком недолугої аграрної реформи, яка полягає у безсистемному розв'язанні проблем аграрного сектору та вирішенні соціально-побутових питань для селян. Соціально-культурне будівництво на селі майже згорнуто. Все це спричинило високий рівень міграції працездатного сільського населення у великі міста й за кордон.

Ще за радянських часів соціальна сфера села в Україні була слаборозвиненою, а за роки незалежності процес руйнування істотно посилюється. Адже за цей час на селі не відбулось не лише розширення інфраструктурного потенціалу, але й відновлення його зруйнованої частини.

Розвиток соціальної сфери на селі – це не лише вирішальне питання щодо поліпшення умов для проживання населення на сільських територіях, а й можливість збереження та функціонування сільського

населеного пункту [1].

Внаслідок погіршення соціальних умов проживання населення великого значення набула демографічна ситуація в Україні, особливо в сільській місцевості. Результати досліджень засвідчили, що у 1913 р. загальна кількість наявного населення становила – 35,2 млн осіб, з яких у містах проживало 19,3%, у сільській місцевості – 80,7% (табл. 1) [2, 3].

Станом на 1 лютого 2013 року чисельність населення в Україні становила 45 млн 539 тис. мешканців, з яких міське населення становило 31378,6 тис. осіб (68,8%), сільське – 14174,4 тис. (31,2%).

Зростання відбувалося до 90-х рр. минулого століття і досягло максимуму в 1993 р. – 52,2 млн осіб, після чого його кількість щорічно зменшується. Станом на 01.01.2011 р. загальна кількість наявного населення в Україні становила лише 46 млн осіб, з яких 68,6% – мешканці міст, 31,4% – сільські мешканці. Загальний коефіцієнт народжуваності в Україні знизився з 44,1 у 1913 р. – до 20,5 у 1960 р; коефіцієнт смертності – з 25,2 до 6,9, коефіцієнт природного приросту – з 18,9 до 13,6 відповідно [4–6].

Така ситуація склалася не за часів незалежності України, а ще в 1970-х роках, коли вперше почалася депопуляція в сільській місцевості. Саме тоді припинилося зростання потенціалу демографічного росту.

Особливо стрімке падіння коефіцієнта природного приросту почалося у період 1990–1995 рр. і призупинилося після 2005 р., відколи намітилася тенденція до незначного його зростання, хоча загальний приріст залишається від'ємним.

На переконання Л. Рудницького, депопуляція населення, в першу чергу, зумовлена впливом молодих людей у місто чи за кордон з метою пошуку більш високооплачуваних та престижних робіт. Іншим, не

Таблиця 1

Динаміка кількості наявного населення в Україні

Роки	Кількість населення, млн осіб			% до загальної кількості населення	
	усього	у тому числі		міське	сільське
		міське	сільське		
1913	35,2	6,8	28,4	19,3	80,7
1990	51,8	34,9	16,9	67,4	32,6
1993	52,2	35,4	16,8	67,8	32,2
1995	51,7	35,1	16,6	67,9	32,1
2000	49,4	33,3	16,1	67,4	32,6
2005	47,3	32,0	15,3	67,7	32,3
2010	46,0	31,5	14,5	68,6	31,4

менш важливим фактором, є збільшення кількості розлучень і зменшення шлюбів, що призводить, відповідно, до зменшення кількості народжених дітей. Так, населення Житомирщини скоротилось майже удвічі – на 47,3 % протягом 1970-2008 рр., а частка селян у загальній кількості населення зменшилась на 22,7% [7]. Така несприятлива ситуація зумовлена скороченням демографічної основи села, а саме дітей віком до 15 років. Автор зазначає, що коли ситуація не зміниться, то найближчим часом в області не буде навіть простого відтворення населення сільських територій.

За даними статистики, сьогодні із зайнятого населення кількість тих, хто працює у сфері сільського господарства, становить 58%, у соціальній сфері села – 18%, а 24% сільського населення працює в інших галузях народного господарства. На кожну 1000 працездатного сільського населення України припадає 1045 непрацездатних селян, що в півтора рази перевищує аналогічний показник у містах [8].

Отже, демографічна криза є особливо загрозливою на сільських територіях, адже за статистичними даними кожне четверте українське село має високу ймовірність обезлюднення. В першу чергу це стосується сіл Сумської, Чернігівської, Харківської, Полтавської, Черкаської, Кіровоградської, Житомирської областей, оскільки там більше 70% населення становлять пенсіонери. Так, сьогодні за офіційними даними налічується понад 118 сільських районів, що є повноцінними зонами демографічної кризи.

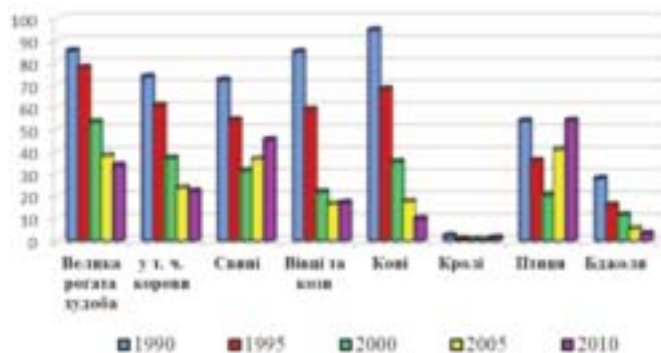
На нашу думку, однією з найважливіших складових соціальної політики на селі має стати призупинення негативної тенденції зменшення чисельності сільського населення. З метою оздоровлення демографічної ситуації та поліпшення забезпеченості трудовими ресурсами у сільській місцевості необхідне покращення демографічного стану паралельно із соціальним розвитком сільських територій; забезпечення населення новими робочими місцями з метою зменшення кількості безробітних, в першу чергу це стосується соціально вразливих категорій населення; регулярне проведення моніторингу соціально-економічного розвитку сільських територій.

З метою покращення соціально-демографічної ситуації у сільських територіях 3 січня 2002 року вийшов Указ Президента № 8 «Про Комплексні заходи щодо поліпшення медичного обслуговування сільського населення на 2002–2005 роки» та Указ Президента України від 21 лютого 2002 року № 170 «Про додаткові заходи щодо вирішення соціальних проблем на селі та подальшого розвитку аграрного сектору економіки». Ці Укази актуальні і сьогодні, проте реальних зрушень у кращу сторону майже немає, особливо щодо поліпшення медичного обслуговування на селі.

В результаті реформ, проведених у сільському господарстві, відбувся перерозподіл поголів'я худоби та птиці на користь індивідуальних господарств населення, внаслідок чого зросло антропогенне навантаження на селітєбні території. Поголів'я худоби та птиці з великих сільськогосподарських підприємств (колгоспів і радгоспів) перемістилося на невеликі за площею господарства населення, в яких станом на 01.01.2012 р. знаходиться майже 78% корів, 55% свиней, 83%

овець і кіз, 90% коней, 99% кролів, 46% птиці та 97% бджолосімей (рис. 1). Виробництво основної сільськогосподарської продукції як рослинного, так і тваринного походження також припадає на особисті господарства населення, на присадибні земельні ділянки, котрі на сьогодні виробляють 88–97% плодоовочевої продукції та картоплі, 43% яєць, 49% м'яса, 79% вовни та 82% молока, і потерпають від високого антропогенного навантаження.

Сільськогосподарські підприємства

Господарства населення

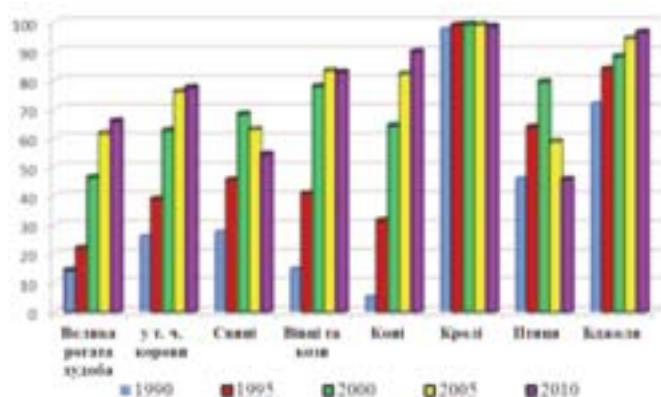

Рис. 1 – Поголів'я худоби та птиці за категоріями господарств, % до загальної чисельності

За результатами вивчення екологічного стану сільських селітєбних територій встановлено, що його показники часто не відповідають санітарним нормам і правилам. Насамперед це зумовлено невеликими площами особистих господарств населення, переважністю території свійськими тваринами і птицею, недотриманням санітарних та гігієнічних вимог сільських поселень. Так наприклад, у більшості особистих господарств гноярки, вбиральні, компостні ями та сміттєзбірники розташовані в безпосередній близькості до джерела водопостачання, що не відповідає мінімальним санітарно-захисним розривам для господарських забудов, передбачених Державними санітарними правилами планування та забудови населених пунктів (1996), і, безсумнівно, впливає на якісні та санітарно-гігієнічні показники питної води. Майже в усіх господарствах без спеціальних загонів утримують курей, гусей, індиків, іноді кіз і навіть коней. Результатом такої технології утримання свійських тварин і птиці є забруднення системи «грунт–вода–людина» не тільки нітратами, але й патогенними мікроорганізмами.

У зв'язку з ущільненням площ під забудову та відсутністю планувально-будівельного регулювання від-

носин, пов'язаних із забезпеченням якості та безпеки питної колодязної води, існує загроза мікробіологічного забруднення. Регулятивні документи щодо якості питної води та гарантії її безпеки спрямовані на запобігання забрудненню води від вбиралень, вигрібних ям, гноярок шляхом встановлення безпечної відстані. Недотримання санітарних норм, гігієнічних та будівельних правил значно підвищують ризик бактеріологічного забруднення колодязів громадського і приватного користування.

Крім мікробіологічного забруднення питної води, існує небезпека хімічного забруднення її нітратами. Проблема нітратного забруднення питної води виникла внаслідок забруднення ґрунтів токсичними речовинами через нераціональне застосування органічних і мінеральних добрив, хімічних засобів захисту рослин та порушення правил гігієни і санітарії місць життєдіяльності людини. Отримані нами результати аналітичних досліджень води підтверджують наявність такої проблеми.

Вміст нітратів у колодязній воді подекуди сягає 10–28 ГДК. Від 36 до 58% криниць, якими користуються мешканці сільських населених пунктів, не відповідають стандартам якості щодо вмісту нітратів у питній воді, що впливає на стан здоров'я населення.

Багаторічними дослідженнями встановлено, що якість сільськогосподарської продукції, вирощеної в особистих господарствах населення, не відповідає санітарно-гігієнічним вимогам щодо забруднення нітратами. Найвищий вміст нітратів виявлено в тих домогосподарствах населення, які для удобрення сільськогосподарських культур вносять у ґрунт свіжий (не перепрілий) гній та азотні мінеральні добрива у дозах, що не відповідають оптимальним.

Статистичний аналіз даних щодо вмісту нітратів показав, що середня варіабельність показника була характерною для картоплі, моркви, цибулі, огірків, а висока – для буряків столових і кормових, кабачків, зеленних культур. Такі результати пояснюються відмінністю технологій вирощування культур і особливостями формування агрофонів, зокрема видами і дозами органічних добрив, використовуваних у селянських господарствах.

Досліджено рослинну продукцію на вміст важких металів і виявлено значні перевищення їх концентрації – подекуди вони сягають 9 допустимих рівнів. Особливо це стосується цинку. Найбільші перевищення допустимих рівнів цього елемента виявлено в Житомирській області. У картоплі його вміст становить 17,8 мг/кг, моркви – 38,3, буряках столових – 85,6, буряках кормових – 81,2 мг/кг при допустимому рівні 10 мг/кг. У овочевій продукції, відібраній у Миколаївській області, зафіксували перевищення ДР для свинцю, у Київській і Житомирській областях – для кадмію.

Варто наголосити, що без проведення моніторингу якості ґрунтів, питної води і рослинної продукції, яка вирощується на селітебних територіях, екологічний стан цих територій не покращиться, а отже не поліпшаться умови проживання населення. І вирішувати цю проблему потрібно на державному рівні.

Висновки. Опрацювання статистичних матеріалів щодо соціально-демографічних процесів, характерних для українського села, дає можливість зробити

такі висновки: відсутність робочих місць, транспортно-го сполучення, дошкільних закладів та шкіл, закладів охорони здоров'я, об'єктів культурно-побутового та соціального призначення призвели до міграції молоді у міста й за кордон у пошуках роботи і кращого життя, у селі залишилися переважно люди пенсійного віку. Все це спричинило демографічну кризу на селі, коли смертність переважає над народжуваністю і призводить до деградації та занепаду сільських населених пунктів. Не краща й екологічна ситуація сільських поселень. Ґрунти сільських селітебних територій є мало обстеженими, а щодо якості сільськогосподарської продукції, вирощеної на цих територіях, – ще менше відомостей. Проте результати багаторічних досліджень свідчать, що часто ґрунти саме таких територій містять широкий спектр забруднювачів, а відповідно і продукція, вирощена на них, забруднена різними токсикантами. Моніторингових досліджень на цих територіях в Україні ніколи не проводили. Вирішувати розглянуту проблему потрібно на державному рівні.

Список літератури

1. Якуба К. І. Життєвий потенціал сільського населення / К. І. Якуба // Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій: матеріали сьомих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників. – К., 2005. – С. 127–132.
2. Україна у цифрах 2009 / Державний комітет статистики України : стат. зб. – К., 2010. – 257 с.
3. Державний комітет статистики України. Україна 2010 : стат. зб. / Державний комітет статистики України. – К., 2011. – 27с.
4. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>. – Заголовок з екрану.
5. Населення України за місцем народження та громадянством за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / Держкомстат України. – К., 2004. – 223 с.
6. Про Рекомендації парламентських слухань на тему : «Стан проведення пенсійної реформи та шляхи її вдосконалення Постанова Верховної Ради України. № 3188-VI від 5 квітня 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show>. – Заголовок з екрану.
7. Рудницький Л. В. Статистичний аналіз використання робочої сили сільського населення Житомирської області / Л. В. Рудницький // Вісник Житомир. ДТУ. – 2009. – Вип. 1 (47). – С. 201–202. – (Сер. : Економічні науки).
8. Мельников С. В. Соціально-демографічна криза українського суспільства і модель відродження поліського села / С. В. Мельников, Л. М. Данилюк // Чернігівський науковий часопис Черніг. ДІЕУ. – 2011. – № 1 (1). – С. 141–146. – (Сер. : Економіка управління).

Анотація. *Рассмотрены социальные проблемы сельских поселений, которые влияют на их демографическое состояние. Исследованы основные компоненты селитебных агроэкосистем - качество питьевой воды и сельскохозяйственной продукции, выращи-*

ваемой в сельских селитебных территориях, и выявлены факторы влияния на показатели качества.

the quality of drinking water and agricultural products produced in rural residential area are studied, and factors influencing the quality are found out.

Summary. *Social problems of rural settlements that affect their demographic situation are considered. The main components of residential agricultural ecosystems -*

Стаття надійшла до редакції 29 грудня 2014 р.